

Tomas Hammar

UTAN DOM OCH RANNSAKAN

Ett fall av administrativt frihetsberövande under andra världskriget

*I djupa källarvalven på vatten och på bröd,
där sattes fordom mördaren som slagit någon död.
Men tiderna förändras och mördaren kom loss.
I valven sattes dårarna som inte ville slåss.
Av Axel Österberg*

I augusti 1941 hittade Herz dikten i tidningen Arbetaren.

Han skrev av den i ett brev från Smedsbo.

Anhållen av polisen

På morgonen den 19 mars 1940 skulle Ulrich Herz ha en lektion på Birkagårdens folkhögskola i Stockholm. Han kom inte, eleverna väntade förgäves. Ingen visste vad som skett. Först sent på kvällen ringde någon till polisen och fick veta att han tagits i förvar, men att ingen tilläts komma i förbindelse med honom. Flera veckor senare fick man besked att socialstyrelsen beslutat omhänderta honom och att han redan förts till en förläggning i Smedsbo i Dalarna.¹

När detta hände, hade det finska vinterkriget just upphört. Tre veckor senare skulle Danmark och Norge komma att drabbas av tysk ockupation. Sveriges säkerhetspolitiska läge var riskfyllt, och beredskapen skärptes. I februari 1940 hade regeringen bland många andra försiktighetsåtgärder utfärdat en kungörelse "med särskilda föreskrifter om tillsyn över utläningar". Här gavs socialstyrelsen som var central utlänningsmyndighet befogenhet att internera icke önskvärda utläningar i särskilda förläggningar:

"Har beslut om avvisning, förpassning eller utvisning ej kunnat verkställas eller föreligger eljest särskild anledning, må socialstyrelsen förordna, att utläkning skall omhändertas för att vistas i förläggning." (SFS 1940:92 § 11:1)

Ulrich Herz var tysk medborgare. Han vistades i Sverige sedan 1934. På hösten 1939 skulle han förnya sina uppehålls- och arbetstillstånd, och han trodde att detta var en ren rutinsak. Men beslutet dröjde. Han kallades till förhör hos polisen, och till slut beslutade socialstyrelsen att han skulle "omhändertas". Men Herz fick inte veta varför han internerades och hölls inspärrad i sammanlagt 2 år och 4 månader. Inte heller efter kriget fick han någon förklaring, fastän han flera gånger begärde

TOMAS HAMMAR

det. Det är möjligt att det inte går att bringa fullständig klarhet i fallet. Men de dokument som nu är tillgängliga visar tydligt nog, att interneringen skedde på svaga grunder. Besluten fattades utan att någon gjorde ett seriöst försök att pröva de misstankar som i hemlighet riktades mot honom. Inte ens Sandlerkommissionen, som 1945–46 granskade flyktingpolitiken, redogjorde för "fallet", trots att Herz hade gjort en anmälan i vilken han så grundligt och objektivt som någon kunde begära, redogjort för vad som hänt, så långt han själv hade fått insyn i detta.²

År 1948 blev Ulrich Herz svensk medborgare. Han tog en fil lic examen i nationalekonomi och undervisade ett år vid Uppsala universitet. Han var därefter lärare vid olika folkhögskolor och rektor för folkhögskolan på Visingsö. Han har verkat som folkbildare, journalist och tv-producent. Han har medverkat i en hel rad tidningar och tidskrifter och skrev 1957–58 ledare i Stockholmstidningen. Åren 1960–67 var han medarbetare i Sveriges radio. Han blev känd som en av televisionens första programledare med ansvar för stora debatter och samhällsprogram. Han har gjort betydande insatser i internationellt fredsarbete, särskilt inom olika FN-projekt. Om allt detta kan vi läsa i en utmärkt biografisk krönika "*Ulrich Herz – Flykting, folkbildare och fredskämp*" som departementsrådet Gösta Larsson på eget initiativ och i samråd med Herz sammanställt och publicerat hösten 2000.³ Den skriften fäste regeringens uppmärksamhet på Herz' insatser och säregna öde, och på vårvintern 2001 tilldelades han Illis quorum. Ulrich Herz tog utmärkelsen som ett viktigt erkännande men ansåg ändå inte att han fått den upprättelse han längtade efter. Kort tid därefter avled han 87 år gammal.

Både en fallstudie och en partsinlaga

På en begravning i april 2000 träffade jag Ulrich Herz i folkhögskolans gamla matsal på Birkagården. Fortfarande visste han inte, sa han, varför polisen 1940 plötsligt hade tagit honom. Han hade hört några antydningar, och han hade en gång förgäves försökt få ut polisens handlingar. Själv trodde han att interneringen kunde ha haft att göra med den flyktingverksamhet på Birkagården, som han själv engagerat hade medverkat i. För myndigheterna var rektor Gillis Hammar, sade han, en besvärlig person, som kritiserade flyktingpolitiken offentligt i tidningsartiklar, i föredrag och debatter och som gjorde uppvaktningar i enskilda fall för att påverka myndigheter och statsråd. Han var naturligtvis inte omtyckt av dem som han kritiserade, dvs av polisen, länsstyrelser och socialstyrelsen, och inte heller av ansvariga politiker. Kanske kan det ha varit så, spekulerade Herz, att de internerade mig som var utlänning, när de inte kunde ta Hammar som var svensk medborgare. Interneringen var kanske ett indirekt sätt att komma åt Gillis Hammar.

Kan det ligga något i detta? Kan det i bakhuvudet på de inblandade ha funnits tankar sådana som Herz ger uttryck för? Finns det t o m skriftliga belägg på detta?⁴

Ulrich Herz och jag har alltså båda haft ett personligt intresse av den här undersökningen. Vi har sökt klarhet om händelser och beslut och samtidigt hoppats

kunna belysa den svenska flyktingpolitiken under världskriget och särskilt interneringarna. Mitt personliga intresse är stort eftersom Herz samarbetade med min far Gillis i flyktingarbetet på Birkagården. Jag anser dessutom som invandrings- och flyktingforskare att det har skrivits alldeles för lite om 1930- och 1940-talens flyktingpolitik. När jag nu redovisar vad jag hittat i dokumenten, får min framställning, som dessa ord visar, ofrånkomligt ett visst inslag av partsinlaga, men jag ska – med Herz' anmälan till Sandlerkommissionen som föredöme – försöka göra min analys så rik och så saklig jag kan.

Vem var Ulrich Wilhelm Herz?

Herz var när han anhölls 26 år gammal. Enligt ett polisprotokoll var han tysk medborgare, "född av ariska föräldrar den 16/6 1913 i Chemnitz, Tyskland".⁵ Föräldrar var kyrkoherden Johannes Herz och dennes hustru Katarina, hemmahörande i Leipzig. Herz kom till Sverige 1934 av politiska skäl. Han var inte nationalsocialist och inte heller kommunist. Han hade aldrig varit med i något politiskt parti i Tyskland, men han hade deltagit i en tysk ungdomsrörelse som förbjudits 1934. Han hade tagit klar ställning mot nazismen, och han lämnade Tyskland därför att han absolut inte ville skriva på den förklaring som alla nyinskrivna studenter måste underteckna, en förklaring att de "stod på den nationalsocialistiska åskådningens grundval".

Herz var starkt intresserad i samhällsfrågor och från tidiga ungdomsår var han radikalpacifist med ett stort engagemang i det internationella fredsarbetet. Allmän värnplikt infördes i Tyskland först efter maktövertagandet, och Herz hade aldrig varit inkallad och därför inte heller vägrat göra militärtjänst. Han hade tankar på att han kanske borde återvända till Tyskland när värnplikt införts där, inte för att göra värnplikten, men för att ta konsekvenserna av sin pacifistiska ståndpunkt och vägra. Först efter att ha samrått med omdömesgilla svenska vänner avstod han.

År 1935 deltog han i en offentlig diskussion i Uppsala universitets aula om det italienska angreppet på Abessinien, och sade då att krig enligt hans åsikt inte kunde förhindras genom politiska massaktioner, och att det avgörande var enskilda individers personliga ställningstaganden.⁶ Herz deltog i slutet av 1930-talet i flera svenska fredsorganisationers arbete, bl a också i Svenska freds- och skiljedomsföreningen, Fredsmissionen, Förbundet för kristet samhällsliv och Internationella arbetslag. Han intresserade sig för att även icke-kristna (icke-religiösa) värnpliktiga män skulle erkännas som samvetsömma och frikallas från vapentjänst. Han såg det däremot aldrig som sin uppgift att "propagera för krigsvägran", och han bedrev aldrig sådan agitation. Det är viktigt att minnas detta för att rätt kunna bedöma vad som inträffade 1940.

När Herz lämnade Tyskland 1933, studerade han först ett år i Wien. Men han förstod snart att han som antimilitarist och antinazist inte skulle kunna fullfölja sin akademiska utbildning i Österrike på grund av den politiska utveckling som

TOMAS HAMMAR

pågick där. Redan 1934 sökte och fick han svenska regeringens tillstånd att avlägga fil kand examen vid ett svenskt universitet. Han valde Sverige bl a därför att hans far hade rest med honom här och visat honom bl a just den ort från vilken en av deras förfäder utvandrat till Tyskland på 1700-talet. Under de första åren kunde familjen i Leipzig skicka tillräckligt med pengar för studierna i Uppsala, men när detta inte gick längre 1937, kom han till Birkagården i Stockholm. Birkagården var då såväl en folkhögskola som en fristående hemgård med lokaler i två fastigheter, Karlbergsvägen 76 och 86 i Birkastan. Verksamheten präglades av ett ideellt budskap om brödraskap och människovärde. I fria och ofta experimenterande former bedrevs en omfattande social, kulturell och folkbildande verksamhet som var politiskt och religiöst obunden och avsedd för människor i alla åldrar. När tyska och särskilt tyska judiska flyktingar kom till Stockholm under 1930-talet ordnade Birkagården särskilda kurser för dem, rådgivning för asylsökande, samkväm, vissa måltider och efter hand också inkvartering i ett särskilt flyktinghem. Mina föräldrar Gillis och Lisa Hammar svarade för en stor del av detta, och Gillis blev, som redan nämnts, känd för sin kritik av den snåla flyktingpolitik som särskilt judiska flyktingar drabbades av.

Ulrich Herz hade redan när han kom till Sverige 1934, haft kontakt med Natanael Beskow, teolog, skolman och psalmdiktare, som tagit initiativ till Birkagården och som var dess förste föreståndare. Herz hade blivit medlem i det Förbund för kristet samhällsliv som Beskow, själv radikalpacifist, ledde. Han hade visserligen själv tvekat om han skulle gå med, eftersom han inte var en bekännande kristen, men han beslöt att göra det eftersom han helt stödde förbundets fredstanke. Från början av sin vistelse i Sverige deltog han alltså i fredsfrämjande och humanitära aktiviteter bl a tillsammans med kväkarna, Förbundet för kristet samhällsliv och Fredsmisionen. Till viss del skedde detta i Birkagårdens lokaler, och på Birkagården praktiserade Herz tidvis i barn- och ungdomsarbete. Enligt hans uppfattning förenades här det sociala arbetet med arbetet för freden och flyktingverksamheten. Det var också här han hade mött sin blivande hustru Birgit Landberg, vars faster Frida Landberg var föreståndare för Birkagårdens daghem för riktigt små barn.

Frida Landberg stod religiöst och socialt Beskow nära. Hon hade ett starkt engagemang i Birkagårdens hela verksamhet, och under de svåra åren i början av 30-talet ordnade hon en lägenhet i det numera rivna huset Karlbergsvägen 76 där arbetslösa fick bo gratis. Herz åtog sig 1937 att mot fritt vivre vara värd i lägenheten. När arbetslösheten sakta avtog, blev det sängar över, och hemmet för arbetslösa blev då ett hem för allt fler flyktingar. På ett sätt som ofta var typiskt för Birkagården ändrades verksamheten efter vad behoven krävde. Herz hade som språkkunnig samhällsvetare goda förutsättningar för uppgiften. Han tyckte om att undervisa och var själv mycket omtyckt som lärare. Hans studier i Uppsala hade 1940 nästan lett fram till en fil kand. Hans huvudämne var nationalekonomi. (Larsson 2000 s. 16)

Varför blev Ulrich Herz internerad?

Jag minns oron och upphetsningen på Birkagården när Herz försvann i mars 1940. Jag kommer ihåg hur min far Gillis Hammar reagerade med vrede och rättspatos när han fick klart för sig att det var polisen som "kidnappat" honom utan att underrätta någon och utan att ge honom möjlighet att försvara sig eller tillgång till juridisk hjälp. Ett slitet exemplar av Sveriges regeringsform kom fram och paragraf 16 lästes högt:

Konungen bör rätt och sanning styrka och befordra, vrångvisa och orätt hindra och förbjuda, ingen fördärva eller fördärva låta, till liv, ära, personlig frihet och välfärd, utan han lagligen förvunnen och dömd är, och ingen avhända eller avhända låta något gods, löst eller fast, utan rannsakning och dom, i den ordning, Sveriges lag och laga stadgar föreskriva; ingens fred i dess hus störa eller störa låta; ingen från ort till annan förvisa; ingens samvete tvinga eller tvinga låta, utan skydda var och en vid en fri utövning av sin religion, så vitt han därigenom icke störer samhällets lugn eller allmän förargelse åstadkommer. Konungen låte envar bliva dömd av den domstol, varunder han rätteligen hörer och lyder.

Här stod det i en av de viktigaste bestämmelserna i grundlagen att Konungen (dvs regeringen eftersom parlamentarism råder) bör hindra orätt, skydda den personliga friheten, och låta envar rannsakas och dömas enligt lagen och av rätt domstol. Ingenting av detta stämde. Ulrich Herz hade berövats sin personliga frihet utan att få veta varför. Utan att ställas inför domstol hade han internerats i en förläggning för farliga eller icke önskvärda utläningar, och fortfarande utan att han blev hörd eller dömd förlängdes interneringen i flera på varandra följande beslut. Gillis Hammar ringde till flera juridiska sakkunniga. Jag minns att Ivar Agge, professor i straffrätt vid Stockholms högskola, var en av dem, och jag förstod att Agge sagt att interneringen visserligen stred mot grundtankarna i § 16 RF, men att regeringen på grund av krig och krigsfara hade befogenhet att utfärda en särskild kungörelse för att skydda statens säkerhet och att denna godkännts av riksdagen. Men just genom att detta avvek från den normala rättsordningen fanns det enligt Agge starka skäl att granska hur regering och myndigheter använde befogenheten att internera vissa utläningar.

Utlänningskontrollen

En ny utlänningslag antogs 1937 och i september följande år utfärdades den kungörelse som hindrade 'tyska judar' från att resa in i Sverige utan särskild inresevisering. Invandringskontrollen hade skärpts. Flyktningpolitiken hade blivit ännu hårdare. Samtidigt hade huvudansvaret för kontrollen av utläningar som vistades i landet fr o m 1938 samlats hos socialstyrelsen. En polisbyrå i Stockholm hade dittills haft hand om registrering och kontroll av utläningar i hela landet. 1938 flyttades den verksamheten inklusive all personal in i en ny utlänningsbyrå i socialstyrelsen. Syftet var att göra kontrollen effektivare genom att samla den hos en

TOMAS HAMMAR

central utlänningsmyndighet, men en viss splittring bestod. Utrikesdepartementet hade hand om viseringar för ny invandring, och polismyndigheter och länsstyrelser svarade för utredningar och verkställighet regionalt och lokalt. Allt eftersom krigsfaran och hotet mot den inre och yttre säkerheten ökade, fick utlänningskontrollen större betydelse också för polisens och försvarets särskilda säkerhetsavdelningar.

Vid sidan av socialstyrelsen inrättades 1937 ett nytt organ kallat utlänningsnämnd (inte att förväxla med den administrativa domstol med samma namn som inrättades 1992). Nämnden skulle pröva om beslut som socialstyrelsen fattade (t ex om avvísningar och förpassningar men också i andra principiellt viktigare frågor), skulle överlämnas till Kungl. Maj:ts prövning. Om utlänningsnämnden enigt ställde sig bakom socialstyrelsens beslut, kunde detta inte överklagas. Men om en av nämndens tre ledamöter reserverade sig, gick ärendet vidare till regeringen. Av de tre ledamöterna i utlänningsnämnden skulle en vara domare och en förfaren i internationell rätt.⁷

I februari 1940 fick utlänningsnämnden enligt den nämnda kungörelsen "med särskilda föreskrifter om tillsyn över utläningar" i uppgift att också bevaka socialstyrelsens beslut att omhänderta en utläning i förläggning. Både socialstyrelsen och utlänningsnämnden skulle alltså var för sig pröva sådana beslut, och om inte full enighet rådde, skulle ärendet gå till Kungl. Maj:t. Här skulle det alltså finnas ett slags kontrollinstitut och en rättsgaranti för den utländske medborgaren.

Till slut bara ett påpekande till angående beslutsordningen. Socialstyrelsen som nu blivit "central utlänningsmyndighet", var vid starten illa rustad att möta den allvarliga flyktingsituation som krigsåren medförde. Organisationen var till stor del ny. Medan socialstyrelsen tidigare hade haft vissa utlänningsfrågor, nämligen sådana som gällt arbetsmarknaden och befolknings- och socialpolitiska frågor, kom nu i stället frågor om den inre och yttre säkerheten att stå i centrum. Åren 1939–40 blev kontrollen av utläningar och beslut om avvísning och förpassning en viktig uppgift för socialstyrelsen liksom från 1940 beslut om internering i förläggning. Beslutsfattarna i verket hade föga erfarenhet av sådana frågor och fick det först efterhand under 1939–41. Under tiden gick flera chefer till andra uppgifter och fick ersättare.⁸ Erfarenhet på området fanns i högre grad inom den underställda avdelningen för kontroll och register och särskilt hos dess chef, e.o. byråinspektören Robert Paulson. Här fanns redan rutin, erfarenhet och kontakter med försvar och polis, eftersom Paulson och enheten under 1930-talet arbetat inom polisbyrån i Stockholm och nu relativt intakt flyttat därifrån och in i socialstyrelsens lokaler. Sandlerkommissionen har visat hur detta innebar att Paulson kunde utöva inflytande på ärenden som låg utanför hans befogenheter och att detta ofta hade skett under alltför liten kontroll.⁹

Till detta kommer naturligtvis också att den svenska neutralitetspolitiken (och under 1940–42 inte minst eftergiftspolitiken) hade konsekvenser för hur flyktingpolitiken utformades och utlänningskontrollen genomfördes. Det var under de

första krigsåren särskilt utländska kommunister som ansågs kräva övervakning. Herz var emellertid vare sig kommunist eller syndikalist och absolut inte nazist. Han var däremot radikalpacifist.

Uppehållstillstånd – det första polisförhöret

Ulrich Herz' skrivelse till Sandlerkommissionen är maskinskriven och 49 sidor lång. Den skrevs i juni 1945 i en förhoppning att kommissionen skulle erkänna och förklara de misstag som begåtts. Men så blev det inte. Herz riktar i sin anmälan en rad generella anmärkningar mot interneringsförfarandet och mot behandlingen av de internerade. Han argumenterar sedan mot det som han tror att polisen anklagat honom för, fast han aldrig hade delgetts några misstankar. Han gissar sig fram, går tillbaka till de första förhören och tänker efter vad poliserna hade frågat honom om, ja, till och med vad han uppfattat av deras halvsagda antydningar. Framställningen är konkret och detaljrik. Frågor och svar återges förvånande korrekt, så långt detta kan bedömas genom att jämföra polisens protokoll och rapporter från 1939–40 med Herz' skrivelse från 1945. Herz måste under interneringsåren och därefter gång efter gång ha åltat dessa förhör på polisstationen. Han var 26 år och 9 månader när han internerades. Han var 29 år när han 1942 under kommunarrest i Uppsala och på stränga villkor släpptes fri. De detaljerade minnena har säkert färgats och också befästs av den plågsamma situation som han tvangs leva i: att ha blivit dömd utan att få veta varför och utan att kunna försvara sig och att på obestämd tid förlora friheten och att dessutom – klassad som en icke-önskvärd person – mista den respekt och värdighet som normalt tillkommer också utländska medborgare i Sverige.

I sin skrivelse till Sandlerkommissionen beskrev Herz "det första förebudet" till interneringen på följande sätt:

"I november 1939 fick jag en dag per telefon en anmodan att infinna mig hos kriminalpolisen. Jag togs där emot av en konstapel vid namn Hoffmann. Han förklarade att det begärda besöket hade samband med min några veckor tidigare ingivna ansökan om förlängt uppehålls- och arbetstillstånd. I samband med behandlingen av det ärendet hade det konstaterats, förklarade konst. Hoffmann vidare, att det aldrig hade upprättats något protokoll över mina levnadsomständigheter, vilket rutinmässigt brukade ske första gången en utlänning begärde ett mera varaktigt uppehållstillstånd. Socialstyrelsen skulle nu ha begärt att ett sådant protokoll skulle upprättas i efterhand; konst. Hoffmann betonade att det endast var fråga om en formalitet. Det gällde att rätta till ett tidigare förbiseende."

Polisprotokollet är daterat den 6 december 1939. Förhöret var långt (Herz uppger fyra timmar) och två poliser deltog, Sven Hoffmann och Erik Tornberg, som skrev protokollet. När protokollet gick till överståthållarämbetet tillstyrkte polisen uppehållstillstånd men avstyrkte samtidigt förlängning av det arbetstillstånd som Herz haft tidigare.

TOMAS HAMMAR

Herz skrev vidare till Sandlerkommissionen:

“Emellertid visade det fortsatta förhøret att det ingalunda var fråga om en ‘rutinmässig genomgång av levnadsomständigheter’. Dels blev förhørsledarens ton alltmer upphetsad, dels sköts snart en bestämd fråga i förgrunden, nämligen min ‘status som emigrant: min politiska uppfattning, anledningen till min emigration (från Tyskland min anm.) samt mina personliga och politiska förbindelser i Sverige’. Tidvis urartade förhøret till politisk dispyt. Det framkom härvid att förhørsledaren personligen företrädde en starkt emigrantfientlig uppfattning, som han inte på något sätt gjorde en hemlighet av. Han fällde t. ex. yttranden som - med reservation för ordalydelsen - : ‘Här i landet har vi inte användning för folk, som inte vågar stanna i sitt hemland, det måste ju bero på att de har dåligt samvete.’ ‘Ni bör själv förstå att vi inte vill ha Er kvar här i landet, så snart Ni har avslutat Era studier bör Ni resa Er väg’ m.m. Då samtalet kom in på min pacifistiska uppfattning yttrade han ‘Vi har bevis på att Ni offentligen uppmanat till krigstjänstvägraren här i landet.’ ‘På tal om att jag för tillfället innehade anställning som timplärare vid Birkagårdens folkhøgskola gav konstapel Hoffmann följande kommentar: ‘Där gör Ni krigstjänstvägrare av eleverna’. Jag svarade att jag undervisade i de ämnen som jag fått på min lott att undervisa i (psykologi och tyska) och att mina personliga åsikter i politiska och liknande frågor inte hade med undervisningen i dessa ämnen att göra. Konstapel Hoffmann: ‘Med sådana hårklyverier kommer Ni ingen vart. Vi håller oss till ordspråket: Sådan herre, sådan dräng.’“

Herz hade förstått att polisförhøret den 6 december inte bara var ett rutinförhøret med anledning av hans ansökan om uppehållstillstånd. Som förhørsledare hade Hoffmann uppträtt med en tydlig aversion mot honom som “emigrant, pacifist (och eventuellt också ‘akademiker’)“. Herz antog att protokollet måste ha blivit mycket negativt för hans del, och att det åtminstone bidragit till beslutet att internera honom. Han noterade emellertid också att konstapel Tornberg “hela tiden uppträdde fullt korrekt och att det – så länge han förde protokoll – icke uppkom några meningsskiljaktigheter mellan honom och mig om formuleringarna“. Just detta bär också de bevarade protokollen och skrivelserna direkt vittnesmål om.

De visar att Hoffmann inledde förhøret, men att han efter en tid gick ut ur rummet och lämnade över till Tornberg. När Hoffmann kom in igen satte han sig vid sidan av. Han lät Tornberg fortsätta, men ingrep då och då med kommentarer och frågor. Bevarat finns dels ett protokoll av Tornberg och dels en förtrolig PM av Hoffmann. Tornbergs protokoll är utförligt, sakligt och korrekt. Det innehåller inga lösa misstankar, inga nedsättande anspelningar eller vaga anklagelser, men det ansågs ändå ge polisen tillräcklig grund för att utan närmare motivering avstyrka Herz’ arbetstillstånd. Vid sidan av hade samtidigt Hoffmann redan den 7 december – dagen efter förhøret med Herz – skrivit en förtrolig PM som sänts till e o byråinspektören Robert Paulson. Vi har redan sett att han var den tjänsteman vid socialstyrelsens utlänningsbyrå som brukade anlitas av polismyndigheter liksom av försvarsstaben och säkerhetstjänsten. Paulsons egentliga uppgift var att

svara för utlänningsbyråns personregister inklusive de hemliga registren, men han fick och tog sig betydligt vidare befogenheter.¹⁰

Enligt Hoffmanns förtroliga promemoria till Paulson hade Herz den 6 december 1939 förhört om sin verksamhet i Sverige. Herz hade uppgett att hans ursprungliga avsikt varit att avlägga en fil kand examen i Sverige, något som dock enligt Hoffmann borde ha gått fortare och inte skulle behövt ta de sex år som Herz nu själv räknade med. Kommentaren blev:

“Man torde ej komma allt för långt från sanningen, om man förmodar att Herz sedermera kommer att utnyttja sin svenska examen för anställning här i landet.“

Herz hade själv uppgett att han var säker på att han skulle komma att stanna i Sverige. *“Han undervisar t o m utlännningar huru dessa skola bära sig åt för att få stanna här.”* Tre namn som sedan oktober 1939 var kända för polisen nämndes, nämligen de franska pacifisterna Armand Gerome, Alexandre Breffort och Roger Monclin. Promemorian slutade:

“Herz har erkänt sig omfatta de pacifistiska idéerna samt vidare erkänt att han framhåller dessa sina idéer till personer i studiecirklar. Herz är anställd som lärare vid Birkagårdens folkhögskola och det torde med hänsyn till det allvarliga världsläget starkt kunna ifrågasättas lämpligheten av att en utlänning och pacifist handhar svensk ungdoms uppfostran.“

Hoffmann skrev vidare att Herz uppträtt arrogant vid förhöret, som när han sagt till förhørsledaren: *“Det kommer jag till senare.”* Eller *“Det är en sak som inte hör hit.”* I sin anmälan till Sandlerkommissionen 1945 har Herz berättat hur han själv reagerade under förhöret:

“Formuleringarna i protokollet gav förresten upphov till flera sammanstötningar mellan konstapel Hoffmann och mig. Jag hade hela tiden en känsla av att han sökte ge mina svar en tillspetsning och en bimening som jag inte hade avsett, och jag fick därför flera gånger begära att få vissa uttryck rättade, vilket retade konstapel Hoffmann.”

Hoffmanns sammanfattning var alltså kort och konfidentiell och mer frispråkig än Tornbergs formella protokoll. Herz misstänktes för att ha dolda syften när han drog ut på sina studier. Han hjälpte dessutom andra utlännningar att hålla sig undan. Som utländsk krigsvägrare borde han framför allt inte få undervisa svensk ungdom. Han skulle inte tillåtas sprida sina idéer.

Herz anade att det låg något bakom som inte redovisades i förhöret. Det visar sig att han hade rätt. I Sandlerkommissionens arkiv förvaras en promemoria från försvarsstaben om en grupp med kontakter till War Resisters' International som ordnat pacifistiska kamratmöten i Stockholm. I promemorian som kriminalpolisen fick den 23 november 1939, två veckor före det första förhöret, berättades det att två sådana möten hade hållits i Birkagårdens lokaler och att en skriftlig inbjudan undertecknats av två personer, G B och U H, av vilka den senare var Ulrich Herz. Försvarsstaben skrev:

“Det kan tänkas, att ifrågavarande verksamhet kan komma att inom landet ytterligare

TOMAS HAMMAR

sprida de läror vilka Krigsvägrarinternationalen företräder, och att detta kan medföra olägenheter då det gäller den förstärkta försvarsberedskapen och i samband därmed planerade värnpliktsinkallelser. Ett ökat antal samvetsömma kan därför påräknas.

Det kan synas erforderligt att chefen för försvarsstabens genom skrivelse till statsrådet fåster uppmärksamheten vid ifrågakarande agitation, vilken icke står i överensstämmelse med de åtgärder vilka på grund av nuvarande läge vidtagas av statsmakterna.“

Hoffmanns polisförhör den 6 december hade ett speciellt syfte, nämligen att utreda försvarsstabens misstankar om att Herz spred pacifistiska läror. I sin förtroliga skrivelse till Paulson i socialstyrelsen gav Hoffmann, som vi sett, Herz' uttalanden en tillspetsad tolkning. De hade visat att det fanns grund för försvarsstabens misstankar, för Herz hade åtminstone indirekt erkänt att han spred farliga läror. Vare sig försvarsstabens eller polisen krävde dock att han som "icke önskvärd utlänning" skulle förpassas ur landet, bara att hans arbetstillstånd skulle dras in så att han inte mera skulle kunna ha hand om svensk ungdoms uppfostran.

Andra polisförhöret – pacifistisk agitation

Det dröjde nästan tre månader innan Herz den 28 februari 1940 förhördes igen på kriminalavdelningens station i Stockholm. Förhørsledare var denna gång t f polisintendenten Savén, som enligt vad Herz skrev 1945, "uppträdde förebildligt korrekt", visade upp kallelser som gått ut till kamratmötena på Birkagården och frågade om signaturen U.H. stod för Ulrich Herz. Kallelsen såg ut så här:

“Krigstjänstvägrare och övriga intresserade radikalpacifister i Stockholm med omnejd kallas härmed till

Kamratmöte

**onsdagen den 25 okt. kl.19,30 i Birkagården, Karlbergsvägen
86 B II Stockholm.**

Överläggningsämne: Vår ställning och vår uppgift just nu.

**Vidare berättar Gunnar Bohlin och Gösta Bohm om
vägrarekonferensen i Göteborg den 14–15 oktober.**

Té serveras till ett pris av 35 öre.

Kamrat! Kom ihåg: så länge vi krigstjänstvägrare fritt få samlas, är det vår plikt att utnyttja denna frihet och ta vara på varje tillfälle till tankeutbyte och personligt umgänge. Tiden kräver vår samverkan. Du uppmanas därför hjärtligt och bestämt att infinna dig till denna vår första sammankomst. Hjälp oss att sprida detta meddelande bland dina vägrarkamrater i Stockholm.

G . B.

U . H.“

Kallelsen var stencilerad och den skall enligt Herz' anmälan till Sandlerkommissionen ha skickats ut till ett femtiotal inregistrerade 'civilarbetare' (dvs 'samvetsömma'). En liknande kallelse gick ut till ett andra möte vilket hölls på samma plats lördagen den 11 november 1939. Då samtalade man över ämnet "Vår ställning till luftskyddsproblemet". I kallelsen stod det denna gång:

"Hjälp oss att sprida detta meddelande bland dina vänner och kamrater, både manliga och kvinnliga. Vår första sammankomst visade tydligt, hur starkt behovet av tankeutbyte och kamratligt umgänge känns bland vägrarna och pacifisterna. Ju våldsammare kriget rasar, dess starkare måste vi krigsmotståndare från skilda läger och olika länder hålla samman.

Vi bifoga till denna kallelse en redogörelse för Krigstjänstvagrarnationens världsomspännande verksamhet. Vi anbefalla er varmt att taga del av denna berättelse om ett storslaget och förebildligt arbete i broderskapets tecken."

Kallelserna hade överlämnats till polisen från försvarsstaben. Men redan den 14 oktober, före den första sammankomsten, hade kriminalavdelningen skrivit en rapport om tre "franska medborgare, pacifisterna Alexandre Breffort, Armand M. Gerome och Roger P.J. Monclin, vilka under hösten 1939 varit boende å Birka-gårdens gästhem, 76 Karlbergsvägen, där Herz var anställd såsom tillsyningsman för hemmet." Enligt polisen hade fransmännen aktivt medverkat i den pacifistiska rörelsen i Frankrike. En av dem hade varit med på ett kamratmöte på Birka-gården. Socialstyrelsen hade beslutat att de skulle förpassas ur landet, men beslutet hade inte kunnat verkställas. Enligt polisen kunde de tre fransmännen i rådande världsläge i varje fall inte vistas i Stockholm. Detta hade Herz tagit fasta på: eftersom de inte fick stanna i Stockholm, ordnade han en bostad för dem hos en vän i Norhyttan i Dalarna, och han talade om för polisen i Stockholm var de fanns.¹¹

Förhørsledaren K.E.Savén gick i förhöret noga igenom Herz' kontakter med dessa och andra pacifister i Tyskland och i Sverige. En hel sida i protokollet ägnades åt att beskriva de svenska fredsorganisationernas kontakter med War Resisters' International. En mängd namn räknades upp, bl a folkskolläraren Gösta Bohm (som var G. B. på kallelsen till kamratmötena). Herz var personligen direkt ansluten till internationalen och hade varit det redan innan han kom till Sverige. Både 1938 och 1939 hade han deltagit i rörelsens nordiska sommarläger, och det var då tanken väckts att ordna regelbundna möten för pacifister och sympatisörer i Stockholmstrakten. Gösta Bohm och Ulrich Herz satte det i verket. Kallelse gick endast till "för dem kända pacifister" men "vänner och bekanta" kunde komma med.

TOMAS HAMMAR

Herz uppgav för polisen att ett 40-tal personer samlats första gången. Man hade diskuterat tillsammans och beslutat att träffas igen. Mötet hade utsett Herz och Bohm och fru Bohlin att skicka ut kallelser, och fem à sex liknande möten hade hållits på Birkagården, i Betel-seminariet och i Ansgariekyrkan. Som mest hade det kommit omkring 75 personer och man hade haft anteckningslistor utlagda. I januari 1940 hade man beslutat att bilda en Stockholmsgrupp av krigstjänstvägrare och valt ett särskilt förtroenderåd för detta. Herz hade dock som utländsk medborgare avböjt att bli invald i rådet. Därefter står det i protokollet från förhöret:

“Herz ville framhålla att han aldrig bedrev någon agitation för anslutning till krigstjänstvägrarförbundet. Under sin dagliga gärning vid Birkagården har han aldrig propagerat för sina pacifistiska idéer. Han hade dock vid ett par tillfällen såsom medlem av frisksportarförbundet skrivit artiklar delvis av pacifistiskt innehåll i Frisksportförbundets tidskrift ‘Sport och Kultur’.”

1945 skrev Herz om detta till Sandlerkommissionen:

“Vid förhöret uppgav jag på denna punkt, att jag med utfärdandet av denna kallelse icke ansåg mig ha bedrivit ‘pacifistisk propaganda’, enär det icke varit fråga om offentliga möten, där det propagerades för någon viss ståndpunkt utan slutna sammankomster av pacifister för dryftande av gemensamma frågor. Den uppfattning som jag således gav uttryck åt vid polisförhöret vidhåller jag för övrigt alltjämt, även om jag icke ställer mig oförstående till att myndigheterna i dåvarande situation (finska vinterkriget!) och med hänsyn till den rådande uppfattningen hos den stora allmänheten ansåg det icke önskvärt att en utlänning tog befattning med dylika ting. Emellertid har jag anledning att anta, att denna kallelse – åtminstone under ärendets fortsatta gång – har direkt missolkats. Det har nämligen mycket senare i något sammanhang – eller rättare sagt i flera sammanhang – uppgivits att jag skulle ha ‘utfärdat ett upprop om krigstjänstvägran’. Just på denna punkt torde väl endast själva handlingarna kunna ge klarhet.”

Två dagar efter förhöret, fredagen den 1 mars, avstyrkte kriminalpolisintendenten Herz' ansökan om uppehållstillstånd med den föga upplysande motiveringen att den verkställda utredningen visat att han “är en här i riket icke önskvärd utlänning”. Redan dagen därpå gick en förvånansvärt skarp skrivelse om Herz från kapten Th. Lindquist vid Försvarsstabens avdelning U till underståthållare Hallgren, vilken skulle fatta beslut i ärendet. Skrivelsen gick betydligt längre än polisens protokoll för här sades direkt att Herz *bevisligen* medverkat i, ja, t o m lett en för det svenska samhället antimilitaristisk propaganda. Herz skulle med anledning härav inte ges förlängt uppehållstillstånd utan i stället snarast förpassas utom rikets gränser. Motiveringen var formulerad på följande sätt:

“Försvarsväsendet har redan tidigare haft att kämpa mot en viss pacifistisk verksamhet, en verksamhet som under nuvarande politiska förhållanden på alla sätt måste motarbetas inom vårt folk. Försvarsstabens underättelseavdelning finner därför att en utlänning som bevisligen och i ledande ställning medverkat vid dylik antimilitaristisk propaganda

*icke under några förhållanden bör tolereras i landet. Herz synes icke kunna förebbringa skäl för att falla under beteckningen politisk flykting.*⁹²

Skrivelsen innehåller ett uppenbart felaktigt påstående nämligen att det bevisats att Herz bedrivit propaganda i ledande ställning. Diskutabelt är också påståendet att han inte med skäl kunde påstå att han var politisk flykting. Han hade visserligen formellt kommit till Sverige som "gäststudent", men han hade lämnat Tyskland av politiska skäl. I anmälan till Sandlerkommissionen skrev Herz att han varit angelägen att få med en distinktion i polisens protokoll nämligen

"att jag inte betraktade mig som 'politisk flykting' i strängare bemärkelse, eftersom jag inte i mitt hemland hade varit utsatt för någon nämnvärd politisk förföljelse, men väl som emigrant av politiska skäl."

Trots dessa fel har försvarsstabens skrivelse till underståthållare Hallgren troligen haft en avgörande betydelse för socialstyrelsens interneringsbeslut. I första meningen åberopade försvarsstaben kampen mot pacifismen "inom vårt folk". I den andra ställdes mot detta folk en utlänning som sades ha överbevisats om att leda propaganda mot militären, en person som därför absolut inte kunde tolereras i landet. I den tredje meningen sades mellan raderna att inga särskilda hinder förelåg, eftersom Herz inte tycktes kunna visa att han var politisk flykting.

Kriminalpolisen avstyrkte fortsatt uppehållstillstånd, vilket kunde medföra förpassning ur landet, och försvarsstabens företrädare syntes rekommendera snabb förpassning. Ändå blev socialstyrelsens beslut internering. Orsaken var knappast att han redan vistats lång tid i landet och hade många vänner som kunde tänkas stödja honom. Kanske bidrog tanken på de svårigheter som det skulle ha inneburit att skicka honom till Tyskland. Möjligen berodde det på att socialstyrelsen just i mitten av februari 1940 hade fått ett alternativ till förpassning och utvisning, nämligen befogenheten att på "särskild anledning" omhänderta icke önskvärda utlänningar i förläggning. Socialstyrelsen valde denna nya väg och sände på förmiddagen den 15 mars sitt beslut till utlänningsnämnden. En enig nämnd svarade omedelbart att den inte hade någon invändning, och på eftermiddagen samma dag fastställde socialstyrelsen beslutet att internera Herz i förläggningen i Smedsbo. Den korta beslutsanteckningen lyder:

"Pacifist. Har bl a undertecknat kallelse till kamratmöte. Tillstånd avlägga FK examen, ej gjort än efter 6 år. Anser sig ej vara politisk flykting. Svensk fästmo Birgit Landberg."

Det antecknades också att klagan inte kunde föras mot beslutet. Besvär kunde nämligen bara anföras om en av utlänningsnämndens tre ledamöter reserverat sig mot socialstyrelsens beslut, och så hade inte skett.

Internerad på svaga grunder

På morgonen fyra dagar senare hämtades Herz i sin bostad Karlbergsvägen 86 av två civilklädda poliser. Han anhölls och fördes i taxi till polisstationen, där han

TOMAS HAMMAR

fotograferades och togs i förvar för att följande dag onsdagen den 20 mars föras av en ordonnanskonstapel till Smedsbo i Dalarna. Herz berättar:

“Den 19 mars 1940 blev jag i min bostad anhållen av två poliser “för förpassning“. Jag fick fem minuter på mig att packa det nödvändigaste. Taxibilen (!) väntade utanför, varför det måste gå fort. Jag bad att få ordna några detaljer beträffande mig anförtrodda nycklar och kassor men fick det beskedet att detta kunde ordnas senare. Jag bad vidare att få telefonera till Birkagårdens föreståndare, d:r Natanael Beskow, för att underrätta honom om min ‘avresa’. Men konstaplarna beklagade att de inte hade fullmakt att ge en sådan tillåtelse. (De uppträdde ytterst korrekt.) De ställde i utsikt att jag skulle få tillfälle att från kriminalpolisstationen sätta mig i förbindelse med mina anhöriga. På kriminalpolisens tilläts jag emellertid inte att på något sätt sätta mig i förbindelse med yttervärlden.

Jag fick genomgå den vanliga proceduren med fotografering, fingeravtryck m.m. och sattes sedan i arrestcellen. Efter någon timme kom en poliskonstapel som förelade mig en avskrift av det formella interneringsbeslutet. Jag fick skriva under att jag hade tagit del av skrivelsens innehåll. “¹³

Herz skriver också att han räknat med att poliserna skulle tala om varför han anhölls och skulle förpassas. Det gjorde de inte. Vad han fick kvittera var meddelandet att han skulle interneras tillsvidare. Han berövades alltså friheten utan att få veta varför det skedde och på hur lång tid. Inte heller på förläggningen i Smedsbo fick han svar på sina frågor. Han fann i stället snart att detsamma gällde alla som internerades. Ingen visste vad grunden för beslutet var i deras fall. Om någon frågade, kunde svaret bli att det visste han säkert bäst själv.

Herz ger ett exempel. Han hade hösten 1940 permission och besökte Stockholm. För att få klarhet sökte han upp byråchef Ernst Bexelius, chef för utlänningsbyrån i socialstyrelsen. Herz skrev till Sandlerkommissionen att denne varit “fränt avvisande“:

“Han förklarade genast att han inte var beredd att inlåta sig i någon diskussion med mig. På min fråga om orsaken till interneringen svarade han först: ‘Det vet Ni bäst själv’ och senare ‘Ja, den har sina orsaker, sina randiga orsaker till och med’.”¹⁴

Kort efteråt skrev Herz ett jultrev från Smedsbo till sin fästmo Birgit Landberg (18.12.1940), ett brev som delvis finns bevarat i lägerarkivet eftersom ett utdrag skrevs av och på begäran överlämnades till generaldirektören i socialstyrelsen Karl Johan Höjer. Här skriver Herz att hans pessimism är djup. Det är makten som råder. “Sista stöten“ hade samtalet med Bexelius varit.

“Jag fick då fullständigt klart för mig att även om det hände sig så lyckligt att jag kom ut härifrån och klarade min examen, så skulle allting vara stängt för mig. Jag fick klart för mig att allt som jag gjort under dessa sex år – det existerar helt enkelt inte för myndigheterna – för dem är (och förblir) jag en icke önskvärd utlännings, en människa som man icke kan och bör lita på; som man möjligen kan tolerera inom lås och bom, men även detta endast i värsta fall, om man inte har någon annan utväg. Bara ett litet exempel:

Han frågade mig, om hur jag (senare) skulle försörja mig, och sedan jag nämnt Fridas (Frida Landberg) garanti, sade jag visst något om att jag kunde ju försöka skriva artiklar eller något dylikt' (inte alls var och vad) avbröt han mig och sade: 'Ja, då vet Ni att Ni skulle åka tillbaka fortare än kvickt (till Smedsbo)'“.

De internerade kunde inte försvara sig, eftersom anklagelserna mot dem var hemligstämplade. De var hänvisade till att dra sina egna slutsatser av frågor de fått och antydningar som de hört. Herz gick, som vi redan sett, om och om igen tillbaka till de frågor polisen ställt till honom, men han fann ingen rimlig förklaring. Han trodde inte att orsaken kunde ligga i hans radikalpacifism eller kamratmötena på hösten 1939, utan snarare i Birkagårdens flyktingverksamhet. Det var kanske egentligen inte honom myndigheterna ville straffa utan Gillis Hammar, rektorn på Birkagårdens folkhögskola, som arbetade för flyktingar och offentligt kritiserade flyktingpolitiken i stort och i enskilda ärenden.

Herz mindes ännu när vi talades vid på hösten år 2000 hur det var när polisen tog fingeravtryck och fotografier, och en konstapel som följde med honom, fällde:

“liksom i förbifarten och till synes omotiverat, eftersom ingen som helst diskussion hade föregått, följande yttrande: 'Nå, vad tror Ni rektor Hammar kommer att säga om det här?'“¹⁵

Yttrandet verkade taget ur luften. Hammar hade bara nämnts i det första förhøret. Varför sade polisen detta i korridoren? Den mest sannolika förklaringen var enligt Herz myndigheternas

“reaktion mot den kritik som rektor Hammar och flera i hans krets riktat mot myndigheternas flyktingpolitik. En formell förvändning för interneringen fann man – vid denna tidpunkt – i min pacifistiska verksamhet.“

Herz beskrev för Sandlerkommissionen sitt arbete med Birkagårdens flyktinghem i Karlbergsvägen 76 och samarbetet med andra medarbetare som tog emot och hjälpte flyktingar (Kerstin Hellner, Signe Jacobsson, Elin Sigmers och Dagmar Swartling). Som privat hjälporganisation kritiserade man vissa förpassningar, och i några fall hade det gällt förpassning av personer som bodde på gästhemmet. Herz hade för olika flyktingars räkning tidigare haft kontakt med samma poliser som senare förhört honom själv. Gillis Hammar ledde verksamheten och representerade den utåt, men polisen kan ha fått uppfattningen att Herz “fungerade som rektor Hammars ‘högra hand’ i flyktingärenden“. Myndigheterna var irriterade på Birkagården och tyckte att verksamheten för flyktingar var ‘misstänkt’ och ‘icke önskvärd’, men de kunde knappast ingripa mot Hammar och de andra. Mot Herz kunde man däremot ingripa eftersom han var utländsk medborgare.

I korthet är detta en hypotetisk konstruktion som Herz stannat för. Han är medveten om att den bygger på gissningar, antaganden och antydda orsaker. Men han finner den mer sannolik än någon annan hypotes. Han skrev 1945:

“Det befanns lämpligt att rikta slaget mot den ur formell – rättslig synpunkt ‘svagaste länken’: utlänningen. Det gällde att framskaffa lämpliga argument för ett ingripande;

TOMAS HAMMAR

den omständigheten att vederbörande bedrev pacifistisk verksamhet, vilken just för tillfället (finska vinterkriget) allmänt betraktades som synnerligen suspekt, utgjorde en välkommen och mycket välfunnen förevändning. När vederbörande väl var 'fast' och genom interneringsbeslutet 'legalt' oskadliggjord, inställer sig spontant den odiplomatiska frågan: 'Nå, vad tror Ni rektor Hammar kommer att säga om det här?'"

En omedelbar kommentar behövs här. Herz är helt tydlig när han presenterar sin hypotes. Just därför att han inte fått någon officiell förklaring till interneringen, måste han söka sig fram med antaganden utifrån antydningar vid samtal och förhör. Han tror inte att hans pacifistiska verksamhet kan ha varit det avgörande skälet, men snarare en "formell förevändning". Det måste, menade Herz, ha legat andra motiv bakom interneringsbeslutet, och troligen då flyktingverksamheten. Polisens förhörprotokoll och än mer försvarsstabens skriftliga framställningar visar att det som låg till grund för beslutet var Herz' pacifistiska verksamhet och främst kamratmötena på Birkagården. Men det utesluter inte att Herz' hjälp till flyktingar som ville stanna i landet också kan ha haft betydelse. Han greps på Birkagården, och rektor Hammar var en "flyktingvän" som kritiserat många myndighetsbeslut. Herz hade nyligen fört andra utlänningsars talan i samtal med samma poliser som nu förhörde honom själv. Hans medverkan i flyktingverksamheten på Birkagården var känd hos polisen och i socialstyrelsen. Men det avgörande kravet på förpassning ur landet kom från försvaret.

Dokumentet visar troligen inte allt vad som skett. Beslutsgången förblir delvis oklar. Men det framgår tydligt att varken socialstyrelsen eller utlänningsnämnden företog en egen prövning av vad Herz faktiskt hade gjort och vad hans avsikter varit, t ex med kamratmöten, artiklar och föredrag. Försvarsstaben ville stoppa agitation som kunde leda till att fler unga män vägrade göra krigstjänst. Men hade någon sådan bedrivits? Det var det som polisens förhör skulle utreda. Herz var noga med att det skulle framgå av polisprotokollet att han visserligen var pacifist men att han inte agiterat för krigsvägran. Poliskonstapel Hoffmann ansåg att detta var hårklyverier, och i sin hemliga skrivelse till Paulson i socialstyrelsen tolkade han resultatet på sitt eget sätt: det var knappast lämpligt att en pacifist spred sina idéer och att han hade hand om svensk ungdoms uppfostran. Det andra polisförhöret tre månader senare handlade helt om Herz' medverkan vid kamratmötena och om hans kontakter med organisationer för krigstjänstvägrare i Sverige och utomlands. Det var i försvarsstabens uttolkning av det andra förhöret som det för första gången sades att Herz var "en utlänning som bevisligen och i ledande ställning medverkat vid dylik antimilitaristisk propaganda". Han hade enligt försvarsstaben alltså överbevisats trots sitt bestämda nekande och trots den tydliga distinktion han gjort vid förhören mellan å ena sidan pacifism som ett personligt ståndpunktstagande och å den andra pacifistisk agitation för att övertyga andra att de borde vägra militärtjänstgöring.

Herz undertecknade och godkände polisprotokollen, men han fick aldrig se de

kommentarer som följde med som underlag för socialstyrelsens och utlänningsnämndens beslut. Han hade kallat till och medverkat i kamratmöten, men han hade aldrig varit med om att utfärda 'ett uppprop om krigstjänstvågrän'. Försvarsstaben och polisen gjorde tolkningen att detta var pacifistisk agitation. Socialstyrelsen beslöt att internera honom, och i beslutsmotiveringen hette det som vi sett enbart: "Pacifist. Har bl a undertecknat kallelse till kamratmöte."

Kvarhållen och allt mer misstänkt

Ulrich Herz hade berövats friheten utan noggrann prövning och utan möjlighet till försvar. I 2 år och 4 månader hölls han internerad i Smedsbo.¹⁶ Varför frigavs han inte tidigare? Herz var övertygad om att ett misstag hade begåtts. Så snart han fick permission att besöka Stockholm, uppvaktade han, som nämnts, Bexelius som var byråchef i socialstyrelsen, bara för att bli förödmjukad och totalt avvisad. Särskilda framställningar om frigivning gjordes två gånger av kända svenskar utan framgång. Undertecknare var Natananel Beskow, Karin Kock (nationalekonom och en tid socialdemokratiskt statsråd), aktuarien Just Gustavsson och kommerserådet Erik Landberg. I den andra ansökan 19 juni 1942 skrev de bl a att de var "övertygade att misstankar mot Herz i politiskt hänseende som socialstyrelsen synes hysa, sakna reellt underlag och att ej andra bärande skäl föreligga ...". I en interpellationsdebatt i riksdagen hade socialministern nyligen förklarat "... att misstag kunna begås vid beslut om internering av utlänningar är uppenbart". Om ändå ett misstag begåtts, skrev de som begärde frigivning, "syns det vara i den svenska rättsordningens intresse att detsamma rättas." (SUK persondossier Herz)

Professorerna Eli F Heckscher och Tord Palander skrev positiva rekommendationsbrev. De kände Herz från hans studier i ekonomisk historia och nationalekonomi. Herz hade, skrev Palander, en utpräglad begåvning för ekonomiska studier. Han var aktad på institutionen och outhärlig för undervisningen. Hans skriftliga tentamina var "utan tvekan de bästa som presterats vid Stockholms högskola och Uppsala universitet under de två år då sådana examinationer skett." En kyrkoherde Alm i Ockelbo, som lärt känna Herz väl under tre år då denne hade varit inneboende i hans familjebotad i Uppsala, skrev att han var "idealist, hedern personifierad och omtyckt av studiekamrater". Härtill kom också att några birkagårdare lovade att de skulle svara för hans försörjning, om han inte fick arbetstillstånd och inte tilläts förtjäna sitt uppehälle själv genom eget arbete (till dessa birkagårdare hörde Natanael Beskow, Frida Landberg, Signe Almquist, Anna Breitholtz och Greta Stendahl).

Ingenting av detta hjälpte emellertid, och inte heller förändrades något genom de omprövningar som enligt utlänningskungörelsen varje år skulle företas av samtliga interneringsbeslut. Herz frigavs inte, och det märkliga är att avslagen för varje gång skedde efter allt starkare och mer avvisande yttranden från lägerledning och polis. Här skall ett par exempel citeras.

TOMAS HAMMAR

Kriminalpolisintendenten Sellén skrev i februari 1942 till säkerhetschefen i statspolisen att Herz så vitt man visste inte hade bedrivit kommunistisk verksamhet, men att hans pacifistiska verksamhet dock måste "anses som synnerligen farlig för landets säkerhet". Som exempel på Herz' karaktär och inställning till svenska myndigheter nämns ett brev som han hade skrivit till en utlänning, också tidigare internerad, men då intagen på Långholmens fängelse, ett brev i vilket Herz

"... på ett synnerligen ovederhäftigt sätt kritiserade svenska myndigheters tjänsteåtgärder. Herz med sin avoga inställning till svenska myndigheter kommer säkerligen vid en eventuell frigivning i hög grad att förorsaka de svenska myndigheterna stora besvär varjämte han säkerligen kommer att fortsätta med sin agitatoriska och landsckadliga pacifistiska verksamhet". (medborgarskapsakt)

Magister Gustaf Uhr, folkhögskolelärare från Brunnsvik som var chef i Smedsbo, har i en journal över interner (SUK lägerarkiv) på följande negativa sätt summerat sitt omdöme om Herz:

"Förläggningsledningen har av många skäl, utrymmet tillåter inte en uppräknig, kommit att hysa djup misstro mot Herz. Han har öppet deklarerat sin beundran för Tysklands nuvarande regim. Han har i flerfaldiga brev gjort sig skyldig till rena osanningar. Samtidigt skall han vara 'Kristen pacifist'.

Genom sina förbindelser lyckades han åt sig utverka en oförtjänt och orättfärdig särställning på förläggningen: han beviljades arbetsfrihet för att ostört kunna ägna sig åt sina studier! Han har fått mottaga besök av icke besöksberättigade, han erhöill permissioner som medinternerade icke beviljades! – Hans uppträdande var häpnadsväckande illotalt!"

Uhr hade först ställt sig positiv till en snar frigivning, men han hade sedan ändrat sig helt. Han hade, som följande yttrande från 1941 visar, fått en helt förvänd bild av verkligheten: Herz arbetade inte mot utan för det nazistiska Tyskland:

"Efter moget övervägande betecknas sökanden (Herz) som en av de mest förslagna företrädarna för det nya Tyskland. I knappt något annat fall har ledningen varit så övertygad om det nödvändiga i en internering. ... (Det kan anmärkas att sökanden redan 1940 enligt en ej undertecknad anteckning betecknades som 'Typisk tysk. Tyska expansionen fullt naturlig och i överensstämmelse med hans pacifistiska åskådning.')" (Herz' medborgarskapsakt 1947)

Här citeras – och detta är högst anmärkningsvärt – "en ej undertecknad anteckning" som var gjord redan 1940. Uhr har tydligen noga prövat denna anonyma beskyllning, och "efter moget övervägande" dragit slutsatsen att Herz är "en av de mest förslagna företrädarna för det nya Tyskland". I sin prövning tycks Uhr ha stött sig på flera iakttagelser, som att Herz inte var politisk flykting, att han inte hade inkallats till krigstjänst i Tyskland och att han ändå hade ett giltigt tyskt pass som tyska legationen i Stockholm, genom Uhurs försorg, t o m hade förlängt åt honom medan han vistades i Smedsbo. Gustaf Uhurs misstro hade väckts även på andra sätt och den berodde, också på de fördelar som Herz hade beviljats framför

andra och på hans "illojalitet". Med det senare avsågs att han i flera brev hade kritiserat svenska myndigheter, inklusive interneringssystemet. Det verkar som om Uhr hade fått för sig att Herz var något av en nazistisk agent utsänd till Sverige i pacifistisk förklädning. "I knappt något fall har ledningen varit så övertygad om det nödvändiga i en internering", skrev han.

Uhrs uttalanden är en psykologisk gåta: hur kunde han så fullständigt missuppfatta vem Herz var och vad han stod för att han t o m utmålade honom som en förslagen tysk agent. Uhr hade gjort "observationer" under två år. Han läste Hertz' brev, de som gick ut och de som kom in, och på begäran skickade han särskilda utdrag ur breven till generaldirektör Höjer. Men Uhrs tolkningar blev allt mer överkliga, och ändå blev de avgörande för socialstyrelsens beslut.

Kanske berodde detta också på att Herz på flera sätt intog en särställning. Han var inte lik någon av de andra internerna, varken kommunist eller nazist och han hörde inte heller till de kriminella. Han var en ideologiskt medveten radikalpacifist och detta var något unikt i förläggningen. Han hade studerat flera år i Sverige. Han var en intelligent, debattlysten, vetgirig och etiskt övertygad människa, som plötsligt hade försatts i denna oväntade, oförklarliga situation. Han talade och skrev svenska perfekt, och det var han som översatte eller kanske skrev de framställningar som internerna gjorde till myndigheterna. Herz hade dessutom sluppit delta i den kuverttillverkning som alla andra tvangs utföra. Han hade efter framställning från sina lärare vid universiteten fått tillstånd att i stället studera nationalekonomi. Allt detta bidrog troligen till den enorma och samtidigt bisarra misstro som han utsattes för på Smedsbo, och som förföljde honom också under de följande åren, när han levde under kommunarrest i Uppsala och när han först vägrades svenskt medborgarskap.

Varje år omprövades interneringsbesluten, men detta skedde utan att de ursprungliga grunderna för omhändertagandet granskades på nytt. Företrädare för socialstyrelsen och utlänningsnämnden bedömde hur Herz och de andra internrade hade skött sig i förläggningen, och resultatet berodde främst på föreståndarens inställning: vad han visste, hade hört eller trodde sig ha förstått. För Herz' del blev omdömena om vad som kallades hans "karaktär" för varje gång allt mer graverande. Misstankarna växte under interneringstiden tills dess han slutligen ansågs vara "en av de mest svårhanterade vi haft".

Sina omdömen om Herz baserade Uhr speciellt på ett par episoder som inträffat i Smedsbo och till slut på ett brev från två lärare i Norge, ett brev som spelade en avgörande roll när socialstyrelsen den 17 mars 1942 återigen beslöt att Herz – nu efter två års internering – skulle hållas kvar i förläggningen. Uhr använde brevet från Norge som bevis på att Herz hade nazistisk anknytning, men Uhr hade klippt ut några meningar och inte citerat hela brevet vid utlänningsnämndens prövning. Hade man i stället fått läsa texten i dess helhet skulle det ha varit uppenbart att Uhr hade huggit i sten. Men socialstyrelsen och utlänningsnämnden hade

TOMAS HAMMAR

inte tillgång till hela brevet, och de litade på föredragningen och följde Uhrs bestämda krav att Herz inte skulle frigges. Det skulle dröja fyra månader till, innan det här grova "misstaget" av en händelse avslöjades.¹⁷

På våren 1942 kom några föredragshållare till Smedsbo, och en av dessa var ABFs studierektor Gunnar Hirdman, som kände Herz från folkbildningsarbete före kriget. Under sitt besök i förläggningen fick Hirdman tillfälle att tala en stund enskilt med Herz, och han fick då veta vad som hänt med det norska brevet. Han förstod sammanhanget, smugglade ut brevet i sin innerficka och gav det till rektor Beth Hennings, som var ledamot av utlänningsnämnden. Hon kunde snabbt reda ut saken, och den 23 juli 1942 beslöt socialstyrelsen om frigivning.¹⁸

Men också när Herz hade frigivits på stränga villkor, förföljde misstankarna honom. Hans första ansökan om medborgarskap 1947 avslogs bl a efter negativa yttranden, och även året därefter när en andra ansökan beviljades efter att statens utlänningskommission tillstyrkt, gjorde den som föredrog ärendet följande tveksamma anteckning i akten:

"Byråchef Wiman i utlänningskommissionen har för föredraganden (i justitiedepartementet) uppgivit att Ulrich Herz var 'den mest svårhanterade vi haft', och att han fått den uppfattningen att Herz var en mystisk figur".

Misstankarna hade under tiden i Smedsbo blivit allt starkare och allt mer fantastiska. Små fjädrar blev snabbt okända monster. Antydningar, misstankar, vaga uttalanden av Uhr, av någon polismyndighet eller av försvarsstaben citerades av den ena instansen efter den andra och de återupprepades år efter år och efter hand i allt tvärsäkrare ordalag som bevis eller kända fakta.

När Ulrich Herz på hösten 2000 läst en tidig version av den här artikeln gav han mig följande rader som ger en bra bild av den ryktesspridning och mobbing som den här farliga "följa-John-leken" innebar:

"Det finns rent Kafka-liknande inslag i myndigheternas behandling av 'fallet Herz'. En föredragande i byråchefsposition sammansfattar sin utredning med orden att Herz var 'en mystisk figur' och (i och med detta?) 'den mest svårhanterade vi haft'. ...

Pacifist – pacifistisk agitation – krigstjänstvågrare – uppmaning till krigstjänstvågran blir synonymmer för landsskadlig verksamhet och därmed har själva orden fått bevisvärde. Bevis därutöver behövs inte.

Det mest flagranta exemplet för själva ordberusningen – i detta fall med rena ordförfalskningen – återfinns i magister Uhrs 'summerande omdöme' om Herz, i det har vi alla skräckorden: Vad krävs det mena för bevis?"

Många myndigheter var inblandade och de stödde sig på varandra och upprepade år efter år de omdömen som Uhr hade fällt. Men om Herz eller någon annan kritiserade myndigheterna eller lägerledningen, var detta tecken på otacksamhet. Herz borde inte frigges, hette det t ex, för då skulle han bli besvärlig för myndigheterna. När socialstyrelsen gett honom tillstånd att studera i förläggningen, uppfattade förläggningsschefen hans studier som illojalt beteende.

Den som en gång hade blivit internerad, hade därmed ställts under förmynderskap och förlorat allt rättsskydd.

Sandlerkommissionen

Beslutet att internera Ulrich Herz var ett misstag och det innebar mer våld än nöden krävde. Herz var tysk medborgare och hade i snart sex år studerat vid svenska universitet. Han var inte politiskt aktiv inom något politiskt parti. Han var inte kommunist, syndikalist eller nazist som andra interner i Smedsbo. Han var radikalpacifist, och ögonen tycks från början ha fallit på honom av två skäl: dels på grund av kamratmötena med likasinnade samvetsömma, och dels på grund av flyktingverksamheten vid Birkagården.

Men Herz agiterade inte för att andra skulle vägra krigstjänst. Han tog sin egen fredsideoologi på djupaste allvar och var redan 1939 känd som radikalpacifist och bekant med många svenska fredsvänner. Det var ur hans egen och vännernas perspektiv naturligt att han engagerade sig i frågan om hur man som radikalpacifist skulle ställa sig när kriget brutit ut. Överläggningarna vid det andra kamratmötet hade handlat om "luftskyddsproblemet": hur skulle den som inte ville delta på något sätt i något krig ställa sig till skyldigheten att sätta upp mörkläggningsgardiner?

Ur försvarets perspektiv såg saken annorlunda ut. Den svenska försvarsviljan måste upprätthållas. Herz som var tysk medborgare fick inte undergräva den genom att bedriva antimilitaristisk agitation, och han borde alltså inte heller undervisa svensk ungdom. Misstänkt var också att han hade kontakter med andra utlänningar, flyktingar och franska pacifister. Misstankarna var naturliga men polisen och socialstyrelsen trodde alldeles för lätt på försvarsstabens bedömning av säkerhetsriskerna. De prövade aldrig om det fanns stöd för de invändningar som Herz förde fram vid polisförhören. Ingen personundersökning gjordes, i varje fall tillfrågades inte hans akademiska lärare, arbetsgivare eller svenska vänner. Han fick inte veta vad han misstänktes för och inte heller någon reell möjlighet att försvara sig.

Detta fällde utslaget. Utan att ha träffat Herz personligen, och utan rannsakan och dom beslutade socialstyrelsen och utlänningsnämnden att han skulle omhändertas i förläggning för observation och på obestämd tid. På samma sätt gick det enligt Sandlerkommissionen till också i många andra fall. Åtskilliga beslut om internering togs på otillräckliga grunder, utan att omständigheterna var ordentligt utredda och utan domstols prövning, skrev kommissionen. Misstankar och eventuella anklagelser hölls hemliga, och de var dessutom ofta vagt utformade. Det var inte domstolsutslag utan myndighetsbeslut som berövade de utländska medborgarna friheten. De fick inte möjlighet att försvara sig, och fick inte veta varför de internerats och hur länge de skulle hållas kvar i förläggningen. Att utlänningsnämnden i praktiken inte fungerade som det självständiga kontrollorganet skul-

TOMAS HAMMAR

le vara framgår av att socialstyrelsens beslut aldrig överklagades till Kungl. Maj:t. Utlänningslagen angav inte någon bestämd gräns för myndigheternas befogenheter och kontrollen uteblev. I försiktigt överslätande ord skrev Sandlerkommissionen (s.485):

“Av vad nu omnämnts och vad kommissionen i övrigt iakttagit under sitt arbete har kommissionen närmast fått det intrycket, att myndigheterna – bl a till följd av de vidsträckta befogenheter som tillerkänts dem – på sina håll haft den uppfattningen, att de olika bestämmelserna om frihetsberövande icke behövde uppmärksammas i varje detalj, utan att huvudvikten låge på att åtgärder vidtogos, som myndigheten fann ändamålsenliga. Att flyktingarna i stor utsträckning antagit, att en dylik uppfattning vore för handen hos myndigheterna, torde vara obestriddligt.”

I klara ord betyder detta alltså att utlänningsmyndigheterna under de första krigsåren i en rad fall berövade utländska medborgare friheten, när detta ansågs vara “ändamålsenligt“, och utan att påståenden, misstankar och anklagelser prövades noga. När Sandlerkommissionens betänkanden publicerades var kriget slut och utlänningslagen hade ändrats. En ny utlänningsmyndighet, statens utlänningskommission, hade inrättats och befogenheten att omhänderta utlännningar i förläggning hade upphört 1946.¹⁹ Sandlerkommissionens försiktigt framförda kritik kom alltså i efterhand. Men även om krigssituationen beaktades, hette det i betänkandet, hade internering under krigsåren skett i större utsträckning än som varit nödvändigt och utan hänsyn till allvaret i en sådan åtgärd. Åtskilliga utländska medborgare hade berövats sin frihet fastän “tillräckliga skäl ej förelegat för omhändertagande“ (s.487). I många fall borde det ha räckt med en allvarlig förmaning, en varning eller ett föreläggande. Sandlerkommissionen betonade att det som skett innebar ett brott mot svensk rättstradition. Utländska medborgare hade inte åtnjutit det rättsskydd som borde tillkomma dem. Att beröva en person friheten var en ytterst allvarlig åtgärd som inte skulle handhas på det sätt som skett. Men undersökningen mynnade inte ut i att någon myndighet eller tjänsteman skulle ställas till svars,²⁰ och inte heller i att de som hade internerats skulle ges någon upprättelse utöver den som låg i att deras fall blev omnämnda i betänkandet.

Mycket av Sandlerkommissionens kritiska synpunkter på hur bestämmelserna om internering utformats och tillämpats under krigsåren gäller Herz lika mycket som de fall som relateras i betänkandet. Det är därför märkligt att kommissionen beslöt att inte ta upp Herz' anmälan. I slutet av november 1945 föredrogs en nio sidors promemoria om Herz i vilken tre ägnades levnadsdata, tre återgav yttranden som poliser och förläggningssledningen i Smedsbo avgivit och tre sidor slutligen de 21 punkter som Herz anfört i sin anmälan. Efter utförliga citat av myndigheternas negativa yttranden, följde en klar redogörelse för Herz' anmälan. Men inget försök gjordes att tolka och värdera de stridiga utsagorna och avgöra vad som var sant eller falskt. Hade Sandlerkommissionen inte tid eller ansågs uppgiften vara för svår? Den föredragande slutade helt lakoniskt sin promemoria med or-

den: "Förslag: Svag grund för interneringen." Beslutet, som togs tre veckor senare, blev att anmälan skulle lämnas "utan åtgärd".²¹

Indirekt hade kritik förts fram redan 1943 mot bristande rättssäkerhet i interneringsförfarandet. Under de sista krigsåren gjordes en rad förbättringar. Tiden mellan de regelbundna omprövningarna kortades från ett år till sex månader.²² Samtidigt införde man särskilda förhör inför länsstyrelsen för att utreda "de omständigheter som äro av betydelse för bedömandet av frågan om utlännings omhändertagande" och vid förhören skulle utlännen få anlita advokat. När bestämmelserna 1945 överfördes till en provisorisk lag kortades tiden mellan prövningarna till 4 månader. Utlänningsnämnden blev förhörsinstans i stället för länsstyrelsen och ytterligare ett steg togs, för utlännen och hans juridiska biträde skulle också "äga taga del av den utredning som vid förhöret åberopas". När utlännings rättssäkerhet på detta sätt 1943 och 1945 stärktes i två steg, var också detta naturligtvis ett erkännande av att lagstiftning och praxis hade brustit under de första krigsåren.

En kort repetition

Låt mig kort rekapitulera händelseförloppet, innan jag försöker sammanfatta min bedömning.

På hösten 1939 togs tre franska pacifister emot på Birkagårdens gästhem för flyktingar. De skulle förpassas ur riket, men innan det skedde, hjälpte Herz dem till en stuga i Dalarna. Den 23 november fick polisen i Stockholm en varning från försvarsstabens att kamratmöten som hållits på Birkagården kunde vara agitation mot militärtjänstgöring. Vid det första förhöret den 6 december anade Herz att något låg bakom, men han fick inte klart för sig vad. Svaret fanns i en förtrolig PM från polisen till socialstyrelsen: i den stod det att Herz som "utlänning och pacifist" inte borde "ha hand om svensk ungdoms uppfostran". Kamratmötena fortsatte emellertid och först den 28 februari 1940 hölls det andra förhöret. Här bekräftade Herz att han och en vän till honom kallat till mötena, men han förnekade att han på något sätt agiterat mot militärtjänstgöring. Ändå skrev en kapten vid försvarsstabens underrättelseavdelning omedelbart därefter till överståthållarämbetet (länsstyrelsen) att Herz "*bevisligen och i ledande ställning* medverkat vid dylik antimilitaristisk propaganda" och därför "icke under några förhållanden bör tolereras i landet" (min kursivering). På det underlaget beslöt socialstyrelsen att Herz skulle omhändertas för att vistas i förläggning på obestämd tid. I sin beslutsmotivering (som också den förblev hemlig för Herz) undvek socialstyrelsen att påstå att han bedrivit antimilitaristisk propaganda. Där stod det nämligen, som vi sett, helt enkelt: "Pacifist. Har bl a undertecknat kallelse till kamratmöte." Det räckte.

Sedan interneringsbeslutet en gång tagits, granskades aldrig mer de ursprungliga misstankarna. De årliga omprövningar som utlänningsnämnden genomförde i samarbete med socialstyrelsen byggde på observationer som gjorts i förläggning-

TOMAS HAMMAR

en, t ex om uppförande, umgängeskrets, post som förläggningsledningen läst och inte minst på ledningens allmänna omdömen. I Herz' fall talar citaten ovan för sig själva.

Bedömning

Vad hade Herz då gjort som föranlett detta? Han hade undertecknat kallelserna till de s k kamratmötena och det är möjligt men knappast troligt, att detta kunde ha varit tillräcklig orsak. Det som uppenbart hade väckt försvarsstabens misstänksamhet var kombinationen av dessa kamratmöten med den hjälp som Herz gett de tre franska pacifister, som fått bo tillfälligt först i Birkagårdens flyktinghem och sedan i ett hus i Dalarna. Olyckligtvis skedde detta just i krigets inledningsskede, då behovet att stärka försvaret och försvarsviljan var särskilt starkt. Om misstankarna i stället hade väckts ett eller två år senare, hade Herz troligen inte ansetts vara så farlig för försvarsviljan i landet som försvarsstaben framställde det i sina skrivelser 1939 och 1940.

Försvarsstaben krävde åtgärder mot Herz som en utländsk pacifist som tycktes hota den svenska försvarsviljan just i en tid när denna sattes på allvarliga prov. Oron kan efteråt sägas ha varit överdriven och missriktad, men polisen och socialstyrelsen tog den på allvar. Försvarsstabens företrädare redovisade inte några undersökningar i saken. De ställde krav på polisen att utreda och gjorde därefter ett grovt fel, när de frankt påstod att Herz hade *överbevisats* om att han bedrivit antimilitaristisk propaganda.

Polismyndigheten "utredde" omständigheterna genom sina förhör, och polisens insats har fått stor plats i den här framställningen eftersom protokollen finns bevarade och eftersom Herz så detaljerat har skrivit ner vad han mindes fem år efteråt, 1945. Av bägge källorna framgår att Herz bestämt hävdade att han inte bedrivit pacifistisk propaganda. Kamratmötena hade inte varit offentliga och de inbjudna var redan kända pacifister och deras vänner. Han hade inte 'utfärdat ett upprop om krigstjänstvågrän'. Vid förhören fick han bara indirekt del av misstankarna, men han försvarade sig, och fick polisen att göra en särskild anteckning i protokollet: "Herz ville framhålla att han aldrig bedrev agitation för anslutning till krigstjänstvågrare förbundet." Gillis Hammar nämndes bara i en sidoreplik i en korridor på polisstationen, men eftersom Herz aldrig fick veta vad han egentligen anklagades för, trodde han ändå att det var arbetet med flyktingar som lades honom till last.

Det är svårt att bedöma betydelsen av Hoffmanns hemliga PM skriven dagen efter det första förhöret den 7 december 1939, och adresserad till Robert Paulson. Hoffmann skrev där att Herz hade *"erkänt sig omfatta de pacifistiska idéerna samt vidare erkänt att han framhåller dessa sina idéer till personer i studiecirklar"* (min understrykning). Det är tänkbart att det var dessa "erkännanden" som kom att ligga till grund för försvarsstabens påstående några månader senare att Herz hade

överbevisats om pacifistisk agitation. Sandlerkommissionen har i sitt betänkande (s. 416 ff.) utförligt visat att Paulson hade ett nära samarbete med försvarsstaben och bl a kontinuerligt sände över information och polisprotokoll.

Men det är också känt för eftervärlden som det var för många samtida, att det i början av kriget i nästan alla läger fanns många som hyste sympatier för det nazistiska Tyskland. Det fanns det också, möjligen t o m i rikt mått, inom de myndigheter som svarade för utlänningskontrollen, inklusive polisen och socialstyrelsen. Det visade sig 1944 att Robert Paulson som chef för registren inom socialstyrelsens utlänningsbyrå bl a gett den tyska beskickningen i Stockholm uppgifter om flyktingar från Tyskland. Vi har alltså goda skäl att fråga vad sådana politiska ställningstaganden kan ha spelat för roll också i Herz fall och vad bristen på öppenhet, insyn och demokratisk kontroll av utlänningsmyndigheten och polisen kan ha betytt.

Polisens förhör kunde ha förhindrat interneringsbeslutet, om socialstyrelsen och utlänningsnämnden granskat protokollen noga. Hade de gjort det, skulle de åtminstone ha funnit att "bevisning" saknades, och att ord stod mot ord när det gällde om det förekommit pacifistisk agitation. Ur rättssäkerhets synpunkt var beslutsordningen otillfredsställande, och detta interneringsbeslut, som ledde till ett mycket långvarigt frihetsberövande, togs alltför snabbt och på oriktiga grunder. Ett allvarligt misstag begicks, och det är därför högst förvånande att inte Sandlerkommissionen med alla pappren på bordet redogjorde för vad som inträffat i Herz' fall.

Socialstyrelsens beslut grundades på försvarsstabens uppförstörade och otillräckligt utredda misstankar. Det togs omgående och under full sekretess. Utlänningsnämnden hann, som vi sett, ge sitt samtycke till interneringen så snabbt att socialstyrelsens preliminära morgonbeslut kunde klubbas definitivt samma eftermiddag. Utgången skulle förmodligen ha blivit en annan om de rättsgarantier som infördes 1943 och 1945, hade gällt redan 1940. Men något personligt och muntligt förhör inför länsstyrelse med juridiskt biträde för den misstänkte utläningen förekom inte 1940. Utlänningsnämnden höll ännu inga förhör, och Herz hade inte, som utläningar efter 1945, rätt att få veta vad som lades honom till last. På polisstationen fick han bara underteckna att han tagit emot socialstyrelsens beslutet att han omhändertagits på obestämd tid. Ingen annan muntlig förhandling ägde rum än den som skett vid polisförhören. Ingen åklagare prövade polisens utredningar och ingen domstol bedömde skälen till interneringen. Inte ens en ordentlig personundersökning gjordes. Inga referenser inhämtades. Herz hade ändå vistats sex år i Sverige och han var känd av många betrodda svenskar, professorer vid universiteten, präster och folkbildare, men ingen av dessa hördes. Ingen blev ens underrättad innan han sändes till Smedsbo i Dalarna.

Uppgiften att fungera som central utlänningsmyndighet var som tidigare nämnts tämligen ny för socialstyrelsen. Handläggare och chefer hade ännu be-

TOMAS HAMMAR

gränsade erfarenheter på området. Bara några veckor tidigare hade verket på grund av de rådande krigsförhållandena fått vida befogenheter att ta hand om icke önskvärda utläningar som inte kunde förpassas ur landet. Endast ett fåtal beslut hade fattats tidigare. Herz skrevs in som intern nummer 7 på Smedsbo, en förläggning som öppnats först i mars 1940. Detta urskuldar ingenting men kan bidra till att förklara vad som skedde.

Ytterligare en förklaring är den mycket omfattande sekretessen. De internerade visste inte själva varför de internerades. Föreståndaren på förläggningen visste det inte heller. Polisen utredde och sökte bevis, och socialstyrelsen tog fasta på försvarrets sekretessbelagda varning. Kontakterna mellan myndigheterna var täta, men polisen kände troligen ändå inte till hur mycket försvarsstaben visste. Representeranter för säkerhetstjänsten och försvaret hade rätt att delta i socialstyrelsens beslut, och de kunde bägge i kritiska lägen hävda att de var bäst informerade. Samtidigt hade ingen full insyn i de ärenden som skulle behandlas. Ett sådant system bidrog till att misstankar togs som bevis och att myndigheter hellre fällde än friade. Kungl. Maj:t hade genom att ge socialstyrelsen vida befogenheter under svag kontroll gett prioritet åt säkerheten på bekostnad av den rättstradition som kräver att ingen ska berövas sin frihet utan dom och rannsakan.

Till slut måste också frågan ställas varför beslutet blev internering och inte någon mindre allvarlig åtgärd? Varför prövades inte, i varje fall för att få Herz att avstå från att bedriva pacifistisk verksamhet offentligt, några enklare metoder som varningar, förelägganden, kontroller osv.? Svaren är troligen att så kunde man göra med svenska medborgare, men Herz var utländsk medborgare och försvarsstaben hade begärt att han skulle förpassas ur landet. Som Herz själv har uttryckt det, var det lättare att ingripa mot honom än mot en svensk medborgare som t ex Gillis Hammar på Birkagården.

Under normala förhållanden var utländska medborgare i Sverige mer skyddade mot godtycklig behandling än utläningar i de flesta andra länder. Men detta gällde som vi sett inte krigsåren 1939–43. Den särskilda utlänningskungörelsen om omhändertagande av utläningar i förläggning innebar ett tvärt avbrott i en lång rättsutveckling som börjat före första världskriget och som kom att återupptas efter det andra. Utländska medborgares rättsställning hade stärkts i Sverige genom att utvisningslagen 1914 och utlänningslagen 1927 ställt upp bestämda villkor för när en utländsk medborgare skulle kunna avvisas, förpassas eller utvisas ur landet. Herz och andra utländska medborgare som internerades under kriget hamnade i ett rättslöst tillstånd: de förlorade sin frihet under lång tid, försvann, tystades ner, straffades, omyndigförklarades.

Noter

- 1 Herz har i flera samtal berättat för mig om händelserna 1939–42 och därefter. Han läste flera tidiga versioner och gjorde viktiga påpekanden. När det gäller dateringen av viktiga händelser skilde sig hans och flera gamla birkagårdares minnesbild från den som jag fann i dokumenten. Vi var ense om att jag skulle följa de skriftliga källorna, och skiljaktigheterna påverkar inte sakframställningen eller bedömningen av interneringen.
- 2 Sandlerkommissionen hette officiellt 'parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst'. Ordförande var förre statsminister Richard Sandler.
- 3 I denna ingår en utförlig bibliografi över Herz' skrifter se också Müssener 1971.
- 4 Riksarkivet, Statens utlänningskommission (SUK) kanslibyrån centraldossier vol. F:B 854, hemliga arkivet F 2 A:59 kontroll dossier UH; Andra världskrigets lägerarkiv Smedsbo vol. E II:1 och F 1:3; Justitiedepartementet medborgarskapsakt 13.2.1948 nr 37; Sandlerkommissionen nr 257.
- 5 Polisprotokoll 6.12.1939. Polisen skrev "ariska föräldrar" i betydelsen "icke-judiska". På liknande sätt gjordes anteckningar om några av dem som skrevs in i Smedsbo förläggning på våren 1940 att de var "halv-judar".
- 6 I polisprotokoll 6.12.1939 står det att Herz deltog "i en diskussion om 'Krig och fred', vilket var anordnat av något politiskt parti. Vid detta tillfälle uttalade han som sin åsikt, att krig inte kunde hindras genom politiska massaktioner utan endast genom individens eget avgörande av saken, varigenom han avsåg att individen personligen skulle taga avstånd från deltagande i krig." Ett referat av mötet hade getts i tidningen Nationalsocialisten.
- 7 Från 1939 bestod nämnden av Natanael Gärde, ordförande (f. justitieminister och folkpartist i första kammaren), Henric Nordenskjöld (bl a överskiljedomare i turk-grekiska folkutbytet 1926 och ordförande i krigshovrätten) och Beth Hennings (FD, läroverksrektor och folkpartist).
- 8 Generaldirektör för socialstyrelsen blev 1939 Thorvald Bergquist (folkpartist, f. justitieminister och från december 1939 statsråd i samlingsregeringen). T.f. generaldirektör 1940–44 var Karl J. Höjer (f. aktuarie i pensionsverket, senare lektor vid socialhögskolor). Chef för utlänningsbyrån var 1.11 -17.5.40 Kurt Bergström, därefter till 15.5.41 Ernst Bexelius och efter denne Erik Drougge till 24.9.42. Kurt Bergström var från 17..5.40 till 14.2.43 överinspektör för utlänningsförläggningarna.
- 9 SOU 1946:36 s. 453–72.
- 10 Ibid s. 402–83. Om Paulson se nedan.
- 11 I protokoll från det andra polisförhöret sägs att Herz ordnat bostad i Dalarna. Larsson 2000 s. 16 ff.
- 12 RA, Sandlerkommissionens handlingar II Hemlig nr 257, skrivelse från Th. Lindquist 2.3.40.
- 13 Ur Herz' anmälan 1945. Överensstämmande skildring i Larsson 2000 s. 23.
- 14 14. Sandlerkommissionen bad Bexelius kommentera denna beskrivning av samtalet. Och Bexelius (då ordförande i statens utlänningskommission) svarade den 11.12.45 att han inte mindes ordalydelsen i samtalet och att han inte träffat Hertz tidigare. Han fortsatte: "Om jag nu övertänker vad jag kan ha yttrat till Herz, förefaller det troligt, att jag – utan att ha

TOMAS HAMMAR

gått in i detalj på innehållet i de föreliggande rapporterna – sagt något om politisk propaganda som orsak till omhändertagandet. Jag vill icke bestrida att jag kan ha fällt uttrycken 'Det vet Ni bäst själv och Ja, den har sina orsaker, sina randiga orsaker till och med' Däremot vågar jag påstå att ja g aldrig kan ha sagt: 'Pacifist och nazist – konstigare kombinationer har vi varit med om.'⁴

- 15 Citerat från Herz' anmälan 1945.
- 16 Larsson 200 s. 24–32; en längre uppsats om interneringsförläggningarna finns i Lindner, Jörg 1994 (i tysk version i bok utgiven av Lorentz, E. m fl 1998).
- 17 Larsson 200 s. 29 ff.
- 18 I anmälan 1945 ger Herz en parallell beskrivning av samma händelseförlopp. Den som förmedlar informationen till rektor Beth Hennings uppges där vara Signe Almqvist, som dels var medarbetare och lärare på Birkagården, dels hade varit föreståndarinna för Almqvistska skolan i Stockholm, där en gång Beth Hennings undervisat.
- 19 Proposition 1945:259 och första lagutskottet 1945:40.
- 20 Undantaget var Robert Paulson vars fall utförligt beskrivs. Det avgjordes samtidigt i hovrätten.
- 21 Kommissionen tog däremot upp en anmälan som Herz gjort angående den svenska polisens kontakter med den tyska år 1940. Fotografier av Herz, tagna på polisstationen i Stockholm den 19 mars, visades kort tid senare upp för Herz' far i Tyskland. Se SOU 1946:93s. 33 och 127. Observera att svensk polis begärde besked om Herz från tysk polis, men inte inhämtade information om honom från t ex arbetsgivare, lärare vid universiteten, hyresvärd, vänner och bekanta i Stockholm och Uppsala, trots att Herz sedan sex år vistades i landet!
- 22 Kungl. kung. 714 18.9.1943. Prop. 1945:259 s. 19 ff. och 94 ff.

Litteratur

- Erlander, Tage, 1973, *Minnen 1940–1949*. Tiden: Stockholm.
- Larsson, Gösta, 2000, *Ulrich Herz. Flykting- folkbildare – fredskämpe, en krönika*. Eget förlag: Danderyd. (En tredje upplaga har getts ut 2001.)
- Lindner, Jörg 1994, *Svenska interneringsläger under andra världskriget. Diskriminering, degradering och disciplinering*. Arbetarhistoria nr 69. Arbetarrörelsens arkiv: Stockholm.
- Lorentz, E. m.fl. (utg. 1998) *Ein sehr trübes Kapitel. Ergebnisse* Verlag: Hamburg.
- Müssener, Helmut, 1971, *Die Deutschsprachige Emigration in Schweden nach 1933, Ihre Geschichte und Kulturelle Leistung*, lic. avh. i tyska språket vid Stockholms universitet.
- Sandlerkommissionen. 1946. Parlamentariska undersökningskommissionen ang. flyktingärenden och säkerhetstjänst. I Betänkande ang. flyktingars behandling. Stockholm 1946. SOU 1946:36. – II. Betänkande angående utlämnande av uppgifter om flyktingar. Stockholm 1947. SOU 1946:93.